

‘Kinderen moeten op vergelding kunnen rekenen’ Straf in opvoedingsadviezen, 1945-1999

– door Janneke Wubs –

Transparant 16.1 (januari 2005) 9-14

[9] Een verbod op de ‘pedagogische tik’ hangt al een paar jaar in de lucht. De dood van zo’n vijftig kinderen in Nederland per jaar door mishandeling, geeft de discussie over een juridisch verbod op gebruik van geweld in de opvoeding een zwaarmoedige toon. Tegenover het argument van de huis-, tuin- en keukenopvoeder dat zijn vader hem ook altijd sloeg en hij er niks aan over heeft gehouden, stellen bestrijders van kindermishandeling dat in landen waar het verbod geldt, het aantal meldingen van kindermishandeling afgenomen is. Andere discussianten brengen in dat voor het redden van die vijftig kinderen zo’n verbod niet voldoet. Onderzoek naar de opvattingen van opvoedingsdeskundigen brengt een trend aan het licht: in de tweede helft van de twintigste eeuw is de acceptatie van slaan als straf onder hen afgenomen. In dit artikel wordt deze ontwikkeling in het naoorlogse opvoedingsadvies belicht. Aanleiding om de stap naar een juridisch verbod te zetten, leken de meeste deskundigen anno 1999 nog niet te hebben. Een kleine, maar overtuigende greep christelijke opvoedingsdeskundigen die lijfstraf in de opvoeding sanctioneerde of nodig vond, zou die aanleiding misschien wel kunnen bieden.

Straffen moet, het is niet anders. De opvatting die professor J.H. Gunning Wzn. verwoordde in zijn brochure *Straffen? Hoe niet?* uit 1939, werd vanaf 1960 in het boek *Moeilijke kinderen* onder de aandacht van ouders gebracht.¹ Net als ziekten en ongevallen helaas bij het leven hoorden en er dus gedokterd moest worden, zo hoorde ook de onvolmaaktheid van kinderen bij het leven en kwam er bij de opvoeding dus straf te pas, aldus de pedagoog. Bovendien: had men te maken met volmaakte kinderen dan zou de hele opvoeding als zodanig overbodig zijn. Men kon dan gerust het kind ‘aan zijn eigen goede natuur overlaten’, het zou vanzelf een ‘aanbevelenswaardig’ mens worden. ‘Maar dat is een leer’, zo vond Gunning, ‘die men niet met diepzinnige argumenten hoeft te bestrijden omdat de feiten zelf al duidelijk genoeg spreken.’

Opvoeding zonder straf kon dus niet bestaan. *Moeilijke kinderen*, het boek waarin Gunning in de jaren zestig postuum opnieuw aan het woord kwam, is een van de opvoedingsboeken die ik heb bestudeerd in een onderzoek naar naoorlogse opvoedingsadviezen voor Nederlandse ouders. De meest verkochte opvoedingsboeken – ruim honderd – uit de periode 1945 tot 1999 zijn geanalyseerd.² Bijna alle deskundigen stelden straf aan de orde. Maar ze lijken geen plezier in het onderwerp te hebben. In de opvoeding moesten ‘liefde en leiding’ centraal staan. Straf zagen de opvoedingsvoorlichters vooral als een lapmiddel in een opvoeding waarin het leidinggeven aan kinderen niet op een positievere manier lukte. Gunnings gedecideerdheid was na 1945 niet zo gangbaar als daarvoor.

I. Voor 1945: straffen onmisbaar maar riskant

Omstreeks 1900 deelden gezinspedagogen de opvatting dat straf onmisbaar was, maar tegelijkertijd riskant: ouders zouden door veel of streng straffen veel kunnen kapotmaken. Onder liberale gezinspedagogen deed de ‘natuurlijke straf’ opgeld sinds dokter Allebé die in 1865 had geïntroduceerd in zijn populaire *De opvoeding van het kind naar lichaam en geest*. De ‘natuurlijke straf’ vormde een logische consequentie van wat het kind misdaan had. Een kind dat zijn klomp had verloren kon niet meer buitenspelen. Door het inhoudelijk verband

tussen overtreding en straf konden kinderen leren onderscheiden wat er mis was aan hun gedrag. Een andere, meer traditionele visie, was dat straf het gevoel van het kind moest raken. Deze visie, met Gunning als belangrijke woordvoerder, won na 1910 aanhang. De straf en het verdriet van de ouders moesten het kind zodanig treffen dat het de ouders niet opnieuw zou willen teleurstellen. Deze zienswijze schiep hernieuwde ruimte voor het slaan van een kind als straf, dat immers niet als ‘natuurlijke straf’ kon gelden. Onder orthodox-protestantse auteurs bestond voor dat slaan meer animo dan onder vrijzinnige schrijvers. De meest strikten onder hen zetten op iedere overtreding een pak slaag, meer gematigden legden de nadruk op de ‘zedelijke verbetering’ die het doel van de straf moest zijn. Ook katholieke oudervoorlichters vonden straf, inclusief lichamelijke straf, een bruikbaar middel om gehoorzaamheid af te dwingen en voor kwaad te laten boeten.

Dat veranderde tijdens het Interbellum. Hoewel ze van fysieke straf nooit helemaal afstand namen, adviseerden confessionele gezinspedagogen ouders vaker andere manieren te kiezen voor gezagshandhaving. Dat was voor een belangrijk deel gevolg van de psychologie, die ook snel terrein won in het opvoedingsadvies. De deskundigheid van onderwijzensen, geestelijken en ervaren moeders begon aan gezag in te boeten. Gezinspedagogen uit alle zuilen lieten zich inspireren door vooral Duitse psychologische theorieën. Ook confessionele pedagogen begonnen begrip voor kinderlijke tekortkomingen belangrijker te vinden dan boetedoening en vergelding, die een kind konden ontmoedigen.³

II. 1945 tot 1970: Vergelding of opvoedingsmiddel

Toen na de oorlog het uitgeverswezen weer opkrabbelde en ook de publicatie van opvoedingsadviezen weer op gang kwam, gingen de deskundigen verder waar ze gebleven waren. Ze maanden ouders toch vooral goede notie te nemen van de ontwikkelingsopvattingen van psychologen. Wetenschappers als de hoogleraar psychologie en pedagogiek Langeveld, de hoogleraar psychologie Chorus en hoogleraar en psychiater Hart de Ruyter legden in hun boeken voor ouders uit dat ouderlijke liefde en intuïtie weliswaar heel belangrijk zijn in opvoeding, maar nog geen verstandige kijk op de opvoeding garanderen. Een moederkursusboek van *Het Groene Kruis* uit 1955 stelde: ‘Liefde beschermt niet tegen fouten – kennis doet dat wel!’⁴ Kennis van de ontwikkelingsfasen die kinderen doormaakten, was nodig om kinderen te leren begrijpen en goed op te kunnen voeden.

De psychologische kijk op het groot worden van kinderen had ingrijpende gevolgen voor de visie op straf. Het boek van Gunning en zijn medeauteurs was in de naoorlogse jaren nog een van de zeldzame waarin een primair levensbeschouwelijke argumentatie inzake straffen werd gegeven. De mens, die weliswaar van God afgedwaald was maar toch naar Gods beeld geschapen, kon evenmin als God het kwaad ongemoeid laten: ‘En het is niet de vraag, of uw streven, of mijnentwegen uw levensbeschouwing, u toelaat of verbiedt te straffen, maar of gij het kwaad als kwaad wilt erkennen en bestrijden. Een gestraft kind moest pijnlijk voelen dat wat het deed ‘zonde’ was, en dat het de opvoeder ‘heilige ernst’ was met ‘de veroordeeling van het kwaad in zijn opvoeding’.⁵

De noodzaak van straf werd voor de andere auteurs niet langer bepaald door de overtreding van het kind, zijnde ‘zonde’. Straf was voor hen primair een opvoedingsmiddel, daarin verschilden deskundigen uit de verschillende zuilen nauwelijks. Straf moest, in de woorden van Gunning, ‘de beterschap [11] van den overtreder’ tot doel hebben. Daarom moest straf het kind op het slechte pad niet alleen een halt toeroepen, maar vooral ook het geweten van het kind ‘wakker schudden of opscherpen’. En daarover waren de andere schrijvers het met Gunning eens.

Straf zó toepassen was geen eenvoudige opgave. Straf kon weliswaar het kind een idee geven van wat goed en niet goed was, maar het leerde het kind niet ‘een daad te stellen van

morele durf'.⁶ Straf zou zijn gewetensbevorderende werking alleen kunnen hebben wanneer het gestrafte kind een vertrouwelijke relatie had met ouders die door hun persoonlijk voorbeeld en de goede gezinssfeer duidelijk wisten te maken wat goed was en wat kwaad. Alleen binnen de kaders van zo'n opvoeding kon een kind straf, vergeving en beloning naar waarde leren schatten. 'Met straffen kan men verloren vertrouwen niet terugwinnen en derhalve geen gehoorzaamheid opwekken; zij kunnen slechts daar heilzaam zijn, waar vertrouwen heerst.'⁷

De tweede functie die de oudervoorlichters straf gaven, was het kind te leren wat de regels waren van de gemeenschap waarin het leefde. En daar diende zich de 'natuurlijke straf' weer aan. 'Steeds moet men eropuit zijn om de straf te doen dienen om dat allergewichtigste grondbeginsel van het maatschappelijk leven duidelijk te maken, nl. dat de gevolgen van iemands handelingen onafwendbaar zijn.'⁸ Wie met vuur speelt, brandt zijn vingers en wie zijn speelgoed niet opruimt, is het op een kwade dag kwijt; wie zich niet aan de regels van het spel houdt, mag niet meer meespelen en wie vergeet zijn voeten te vegen moet de grond bijvegen. Deze twee functies van straf stelden hoge eisen aan ouders. Bij juist toegepaste straf speelde de gekrenktheid van ouders geen rol, maar bepaalden overwegingen omtrent discipline en gewetensvorming van het kind wat er moest gebeuren. 'De juiste houding is die van rust, liefde en zekerheid. Wij onderhandelen niet over de straf, wij straffen niet in onbeheerste woede, wij straffen — ook al zijn we nog zo streng — zonder hardheid.'⁹ Dat gold evengoed voor het weloverwogen pak slaag als voor het afnemen van bepaalde voorrechten als 's avonds gezellig opblijven of een lekker toetje.

Tekortkomingen van ouders

Dat ouders in de praktijk in staat zouden zijn straf op die manier vorm te geven, daar hadden de deskundigen weinig fiducia in. Ze vermoedden dat ouders nogal eens straffen vanuit prestigeoverwegingen en vanuit hun eigen gekwettheid. Daardoor zouden ze te weinig aandacht kunnen opbrengen voor overwegingen, gevoelens en ontwikkelingskenmerken van het kind. Ouders oordeelden te snel dat gedrag van hun kinderen 'stout' was en belandden in een machtsstrijd, met frequente en strenge straffen als wapentuig. Ouders straffen — met opsluiting, andere bangmakerijen en bedreigingen, met 'driftig rondpatsen op hoofd en oren' — zo onmatig en redeloos, dat ze vooral bezig waren hun kinderen te leren dat 'gezag zoveel betekende als het recht van de sterkste'.¹⁰ En als de toen moderne kinderpsychologie iets leerde, was het wel dat dat funest was voor de ontwikkeling van kinderen.

Een beter begrip bij ouders van kinderen en hun ontwikkeling zou naar het idee van de schrijvers veel onterechte straf kunnen voorkomen. 'Het is ongetwijfeld juist, dat een kind moet leren gehoorzamen, zich moet leren voegen en het leven en de wereld der grote mensen moet leren ontzien. Men kan echter langs de moeizame weg van begrip voor de ontwikkelingsbehoeften dit ook bereiken.'¹¹ Ook bij de bespreking van gedragsproblemen zoals liegen of stelen was het advies aan ouders eerst na te gaan in hoeverre er voor de gedragingen van het kind vanuit psychologisch oogpunt begrip viel op te brengen. Als bijvoorbeeld de tweejarige peuter brutaal en halsstarrig weigert te gehoorzamen, zo legden de schrijvers uit, heeft dat te maken met de ontwikkeling van haar persoonlijkheid op die leeftijd. Ze ontdekt dat ze iemand is en moet haar 'wil oefenen'. Haar overtredingen moesten met enige coulance tegemoet getreden worden. Het zou vanzelf over gaan; straf zou alleen maar de verhoudingen bederven. Zou een kind van zes jaar hetzelfde gedrag vertonen, dan was dat hoogstwaarschijnlijk veroorzaakt door een falende opvoeding in de eerdere levensjaren. Het waren dan vooral de ou-[12]ders die fouten hadden gemaakt. Straf zou in feite fout op fout stapelen. Ook in dit geval zou straf de opvoeding eerder nog verder van het juiste spoor doen raken, dan terug op de rails zetten.

Spagaat van deskundigen

Het leek tegen beter weten in dat de deskundigen ouders nog over straf adviseerden. Straf was uit psychologisch oogpunt een op zijn best onbeholpen opvoedingsmiddel en in de handen van de ouders zelfs eerder gevaarlijk dan nuttig. Het middel kon alleen zijn doel dienen in een opvoeding die zo goed was, dat straf er welbeschouwd niet nodig zou zijn. Dat straf toch een duidelijke functie kreeg in de opvoeding, heeft te maken met de spagaat waarin het opvoedingsadvies zich in deze jaren bevond. Met hun ene been stonden de deskundigen in het psychologisch denken over kinderen en de kinderlijke ontwikkeling. Het andere stond nog stevig vastgezet in meer traditionele moreel-pedagogische opvattingen. Hoe belangrijk een psychologische verantwoorde aanpak van kinderen ook was, uiteindelijk ging het de deskundigen om de doelen van opvoeding. Die waren vooral moreel bepaald. Een kind moest een volwassene worden die zich kon schikken in de maatschappij en die wat voor een ander over had. Psychologische kennis over kinderen kon opvoeding tot 'zelfstandigheid' en 'gemeenschapszin' faciliteren.

De psychologie was dus dienstbaar aan de pedagogische denkbeelden. Straf mocht dan vanuit psychologisch oogpunt onbeholpen zijn, met het oog op de doelen van opvoeding moesten overtredingen soms toch bestraft worden. Een kind dat op de verkeerde weg was, moest een keer een halt worden toegeroepen. En dat kon evengoed gebeuren door een pak slaag dat na rijp beraad werkelijk nodig werd geacht, als door een andere straf. De deskundigen worstelden tot diep in de jaren zestig met de combinatie van het psychologische en het moreel-pedagogische perspectief.

III. 1970-1999: Psychologische omgangsvaardigheden

Na 1970 was deze worsteling ineens voorbij. Het psychologisch perspectief had de opvoedingsdoelen uit de adviesboeken verjaagd. Begin jaren zeventig trad een nieuwe generatie deskundigen aan, behept met een overweldigend optimisme en vertrouwen in de psychologie. Niet alleen hun opvattingen over kinderlijke ontwikkeling, maar ook die over het omgaan met kinderen waren psychologisch geïnspireerd. Ze presenteerden gedragsprogramma's waarmee ouders het ongewenste gedrag van hun kind konden laten verdwijnen door het te negeren en het gewenste gedrag konden bevorderen door het te belonen. Straffen was hiermee volstrekt overbodig geworden. Naast deze gedragstherapeutisch georiënteerde benadering werden ook op de humanistische psychologie gebaseerde communicatiemethoden populair. Thomas Gordon met zijn Luisteren naar kinderen is daarvan de bekendste vertegenwoordiger. Door een open en inlevende manier van praten met hun kinderen konden ouders het samenleven in het gezin soepel doen verlopen. Ook hier hoefde er over straf niet meer gerept te worden.

Deze nieuwe generatie psychologen legde de nadruk op omgangsvaardigheden, bemoeide zich niet meer met opvoedingsdoelen en had ook geen behoefte morele lessen te leren. Ze wilden hun veelbelovende methoden verbreiden en ouders helpen hun dagelijkse problemen met kinderen op te lossen. De waarde van zijn cursus, zo bracht bijvoorbeeld Gordon naar voren, lag er in dat 'hij de ouders zoveel invloedrijke alternatieven biedt om te voorkomen dat zij geen greep meer hebben'.¹² Zo konden ouders leren 'duidelijk grenzen te stellen zonder te hoeven dreigen met straf.

Straf als weerbarstige werkelijkheid

Vanaf ongeveer 1980 constateerden voorlichters weer vaker dat straf iets was waar ouders nu eenmaal op gezette tijden naar grepen. De hoogtijdagen van de praktische 'methodeboeken'

waren voorbij; er kwamen weer meer nieuwe boeken op de markt waarin de kinderlijke ontwikkeling centraal stond. De schrijvers ervan deden echter veel minder dan de deskundigen van voor 1970 normatieve uitspraken over wel of niet straffen. ‘Als kinderen de (...) regels overtreden krijgen ze meestal te maken met (...) straf’, luidde de constatering in een cursusboek [13] bij de Teleac-televisieserie *Kind en basisschool*.¹³ Als ouders straffen, was dat voor de schrijvers reden genoeg om over straf te willen adviseren. Opvoedingsdeskundigen wilden niet langer de opvoeders opvoeden en zo de opvoeding in het land naar een hoger peil brengen; ze wilden ouders van dienst zijn, voorzover die ouders daaraan behoefte hadden. Ze stelden zich op als professionals: hun deskundigheid lag op het gebied van kinderen en kinderlijke ontwikkeling. Voor morele wegwijzers moesten ouders niet bij hun zijn.

Daar hoorde ook bij dat ze meer begrip toonden voor het falen en feilen van ouders. De deskundigen van voor 1970 hadden dat wel geconstateerd, maar konden niet anders dan het veroordelen en ouders met klem oproepen zich in het opvoeden zoveel mogelijk te bekwamen. Opvoeden bracht een hoop moeilijkheden zich mee. De zelfopoffering die daarbij hoorde, moesten ouders zich maar blijmoedig getroosten. De schrijvers van na 1970, zowel in de methodeboeken als daarna, wilden naast ouders gaan staan. De complexe, soms uiterst negatieve gevoelens die ouders bij het opvoeden konden ondervinden, waren psychologisch volstrekt verklaarbaar, legitiem en schrijvers wilden er begrip voor tonen.

Dat laat zich ook aflezen aan de toon die ze aanslaan. In een brochure van de stichting tegen kindermishandeling heet het: ‘Botsingen tussen jou en je kind zijn onvermijdelijk. Vervelend, maar wel ergens goed voor. Je leert elkaar erin kennen, te verdragen en op denuur rekening met elkaar te houden.’¹⁴ Of er dan al eens meer of minder straf gebruikt werd, was geen halszaak. In *Het Tweelingenboek* stelden de schrijvers: ‘Zolang de sfeer in het gezin en de relaties onderling goed zijn, zolang de kinderen merken dat er van hen wordt gehouden, hoeft men zich over het al dan niet te streng straffen niet zoveel zorgen te maken.’¹⁵

Het meest geschikte opvoedingsmiddel was straf echter zeker niet. Over de nadelige effecten van straf waren de deskundigen tussen 1970 en 1999 zeer eensgezind. Straf werkte beperkt en alleen maar negatief, een kind kon er hoogstens iets van afleren. Dat moest wie wilde straffen zich realiseren. Positieve middelen werkten beter. ‘Het beste resultaat bereik je als je uitlegt waarom je bepaald gedrag verwacht’, beloofde de Amerikaanse psychiater Poussaint in een populair boekje over *Vaderschap* van tv-persoonlijkheid Bill Cosby.¹⁶ Niet anders dan voor 1970 moest een straf passen bij de begane overtreding, mocht die niet te zwaar zijn en mochten ouders hun kinderen nooit bang maken of bedreigen. Binnen het veranderde denken over de plek van straf in de opvoeding waren de inhoudelijke richtlijnen voor het straffen [14] dus niet gewijzigd. Met één uitzondering: het slaan als straf.

Slaan als straf

Tot 1970 vonden de deskundigen het welovewogenvak slaag in een uiterst geval toegestaan. Als het kind echt niet op een andere manier te overtuigen was, kon dit paardenmiddel soms nodig zijn. Maar, maakten ze een voorbehoud, de opvoeder mocht nooit uit emotie slaan, in een vlaag van woede of uit onmacht. Zulke opvoeders kenden hun verantwoordelijkheid als opvoeder niet goed genoeg. Vanaf de jaren zeventig dachten opvoedingsdeskundigen precies andersom. Slaan zien als opvoedingsmiddel was laakbaar. Het was een kwalijke gedachte dat met een pak slaag iemand anders dan de opvoeder gediend zou zijn. Wie weloverwogen een kind zou slaan, moest wel een sadist zijn.

Vergeeflijk vonden ze het wanneer de opvoeder uit emotie sloeg, in een vlaag van woede of onmacht. Het hoorde weliswaar niet bij de goede opvoeding, maar een opvoeder

was ook maar een mens. De psychologie had de ontwikkeling van het kind centraal gesteld in de opvoedingsboeken, zodat slaan als opvoedingsmiddel gediskwalificeerd was geraakt en straf in het algemeen alleen nog mocht om tegemoet te komen aan de imperfectie van ouders en kinderen. Vanuit dat standpunt was slaan alleen nog te vergeven als een incidenteel uit de slof schieten van ouders.

Het ziet er naar uit dat deze psychologisering ook een tegenoffensief heeft opgeroepen. Terwijl strikte verzuiling in het opvoedingsadvies eigenlijk al vanaf de jaren vijftig niet meer aanwezig was, kwam omstreeks 1980 een kleine groep christelijke opvoedingsdeskundigen het toneel op die de psychologisering een halt leek te willen toeroepen. Schrijvers van vooral reformatorische en evangelische achtergrond wezen ouders op het tekortschieten van wetenschappelijke kennis. Psychologische, pedagogische en filosofische ideeën over de mens leverden volgens hen nog altijd niet het gewenste resultaat op in de opvoeding. ‘De enige manier om niet in de war te raken door wat “men” zegt is, dat we luisteren naar wat God zegt over de natuur van de mens. Dat wil niet zeggen dat we bij de opvoeding geen gebruik zouden mogen maken van wat de menswetenschappen hebben ontdekt. Integendeel, maar dit mag niet strijdig zijn met wat de Bijbel leert.’¹⁷ Zij stelden weer een expliciet opvoedingsdoel centraal: ‘Ons uiteindelijke doel voor onze kinderen is dat ze God en anderen liefhebben’ stelde de Amerikaanse hoogleraar psychologie Narramore.¹⁸ Straf hoorde bij de uitoefening van het gezag over hun kinderen dat God aan de ouders had gedelegeerd. Als kinderen bewust, in volle verantwoordelijkheid en uit onwil, ongehoorzaam waren, dan was een directe en duidelijke straf de enig juiste reactie van ouders. ‘Kinderen moeten op vergelding kunnen rekenen’.¹⁹ Voor sommigen onder deze voorstanders van ‘Bijbelse opvoeding’ hoorde daar ook lijfstraf bij. Een pak slaag was nodig om het kind af te schrikken en om te bereiken dat het zich gewonnen gaf. Het was een duidelijk signaal naar het kind dat de ouder tarten van het gezag niet tolereerde.²⁰ Niet alle christelijke schrijvers vonden dat slaan moest. Maar, ze keurden het slaan als straf ook niet af. Ze lieten de keuze over aan de ouders, en daarin wijken ze belangrijk af van alle andere deskundigen van na 1970.

Pedagogische tik?

Het lijkt niet onvoorstelbaar dat zij met hun stellingname de voorstanders van een wettelijk verbod op gebruik van geweld in de opvoeding aanmoedigen hun strijd met des te meer inzet te voeren. De gemiddelde deskundige van eind twintigste eeuw bracht begrip op voor de ouder die slaat, omdat die deskundige veronderstelde dat de ouder niet uit overtuiging maar uit onmacht slaat. Een wettelijk verbod lijkt vanuit dat standpunt niet zo adequaat. Dat wordt anders wanneer ouders door opvoedingsdeskundigen worden aangemoedigd weloverwogen en stelselmatig geweld te gebruiken in de opvoeding van hun kinderen. Een wettelijk verbod op gebruik van geweld in de opvoeding zal zeker deze opvoedingsadviezen strafbaar maken.

Personalia

Dr. J.M. Wubs studeerde psychologie in Groningen. Zij studeerde af met de scriptie ‘De herder en de dierenarts. Een onderzoek naar de receptie van psychosociale hulpverlening in de Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt tussen 1968 en 1982’ (1994). In 2004 promoveerde ze met haar proefschrift Luisteren naar desleundigen. Opvoedingsadviezen aan Nederlandse ouders 1945-1999 (Van Gorcum 2004). Ze is werkzaam als docent psychologie aan de Haagse Hogeschool in Den Haag.

- N.B. Dit artikel is OCR gescand, waardoor er nog kleine foutjes in kunnen staan (€K).

Noten

1. J.H.Gunning Wzn, 'Straffen', in P.W.J. Steinz et al., *Moelijke kinderen* (Kampen, 1967) p. 159 e.v.
 2. Verslag van dit onderzoek wordt gedaan in; Janneke Wubs, *Luisteren naar deskundigen. Opvoedingsadvies aan Nederlandse ouders 1945-1999* (Assen, 2004) Dit artikel is gebaseerd op onderdelen van het onderzoek. Aan het onderwerp straffen volgens opvoed-deskundigen is in het boek een hoofdstuk gewijd.
 3. Nelleke Bakker, *Kind en karakter. Nederlandse pedagogen over opvoeding in het gezin 1945-1995* (Amsterdam, 1995).
 4. P. Koppius et al., *Leidraad ten dienste van moedercursussen*, p. 8.
 5. Gunning, 'Straffen', p. 160.
 6. M.J. Langeveld, *De opvoeding van zuigeling en kleuter* (Amsterdam, 1949; 2^e druk) p. 137.
 7. E. Plattner, *Baby's en kleuters* (Utrecht, 1961) p. 67.
 8. A.M.J. Chorus, *Zuigeling en kleuter Over de psychologie en de opvoeding van het kind vanaf de geboorte tot de schoolleeftijd* (Heemstede, 1963; 10^e druk) p. 143.
 9. Langeveld, *De opvoeding*, p.135.
 10. Plattner, *Baby's en kleuters*, 1961, p. 73; S. Heijster, *Levende opvoedkunde ten dienste van kleine en grotere kinderen II de opvoeder* (Leiden, 1948) p. 50.
 11. W. Bladergroen, *Wie is stout?* (Nijkerk, 1960) p. 39.
 12. T. Gordon, *Luisteren naar elkaar Problemen uitpraten en oplossen in het gezin* (Baarn,1996; 2^e druk) p.142.
 13. T. Engelen et.al. (red.), *Uw kind thuis. Handleiding bij de Teleacserie kind en basisschool* (Utrecht/ Purmerend, 1984) p.18.
 14. W. van Rijssel, *Soms kun je ze wel achter het behang plakken* (Den Haag, 1985) p. 22.
 15. L. Duijvelaar & A. Geluk, *Het tweelingenboek II. Kraamtijd, Verzorging en Opvoeding* (Amsterdam,1988) p. 209.
 16. A.F. Poussaint in: B. Cosby, *Vaderschap* (Baarn, 1986) p.138.
 17. B. Doornenbal-Boeijenga, *Jong geleerd... Werkboek voor ouders over opvoeding* Driebergen, 1981) p. 6.
 18. B. Narramore, *Opvoeden, een opgave* (Vaassen, 1983) p. 92.
 19. J. Dobson, *Liefde en Discipline* (Kampen/Soest, 1997; 4^e druk) p. 58.
 20. Ibidem; Doornenbal-Boeijenga, *Jong geleerd*.
-